

<https://doi.org/10.28925/2524-0757.2022.21>
 УДК: [94(477)“18”:070(460)]:[902:06(477-25)“1874”]

Богдан ЧУМА,

доцент кафедри історії
 Українського католицького університету,
 кандидат історичних наук,
 Львів, Україна

Bohdan CHUMA,

Associate Professor at the Department of History,
 Ukrainian Catholic University,
 PhD in History,
 Lviv, Ukraine

e-mail: bohdan.chuma@ucu.edu.ua
 ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-3196-5019>

Соломія РОЗЛУЦЬКА,

аспірантка спеціальності «Історія та археологія»
 Гуманітарного факультету
 Українського католицького університету,
 Львів, Україна

Solomiia ROZLUTSKA,

PhD student in History and Archaeology,
 Faculty of Humanities,
 Ukrainian Catholic University,
 Lviv, Ukraine

e-mail: rozlutska@ucu.edu.ua
 ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-5809-3188>

«Україна та її останній трубадур». Несподівана оповідь про Україну в іспанській пресі XIX ст.

У статті представлено уявлення іспанської читаючої публіки про Україну в третій чверті XIX ст. Проаналізовано дві групи публіцистичних матеріалів: «Листи з Росії» (1856–1857) Хуана Валери й статтю з продовженням «Україна та її останній трубадур», опубліковану в офіційному виданні «Gaceta de Madrid» у 1878 р., що вперше вводиться в науковий обіг. Зміст цих публікацій визначається як переломний у сприйнятті українських земель. На це вплинуло поширення етнографічного підходу, що вимагав вивчення народів замість держав і пропонував системний історико-культурний образ населення південно-західних губерній Російської імперії. У «Листах» Х. Валери все ще присутня усталена до початку XIX ст. дихотомія негативного й позитивного образу козаків, натомість у матеріалах «Gaceta de Madrid» розповідь про козаків вписується в ширший контекст колишнього й теперішнього населення сучасних українських земель, для позначення яких автор здебільшого вживає термін «Україна» (Ukrania) та значно рідше «Малоросія» (la pequeña Rusia). Це дозволяє стверджувати, що завдяки етнографічному підходу відбувся перехід від уявлення про напівдикі землі козаків і татар, що губилися на широких просторах Східної Європи, до чітко окресленої етнографічної території, яка в модерну добу отримала назву «Україна».

Ключові слова: теорія уявлень, Х. Валера, «Gaceta de Madrid», козаки, Україна.

“Ukraine and Its Last Troubadour”. An Unexpected Story about Ukraine in the Spanish Press of the 19th Century

The article examines the perception of the Spanish reading public about Ukraine in the third quarter of the 19th century. For this, two groups of journalistic materials were analysed — “Letters from Russia” (1856–1857) by Juan Valera and the article with a continuation “Ukraine and Its Last Troubadour”, published in the official

publication "Gaceta de Madrid" in 1878, which was first introduced in scientific circulation. The content of these publications is defined as a turning point in the perception of Ukrainian lands. This was influenced by the spread of the ethnographic approach, which required the study of peoples instead of states and offered a systematic historical and cultural image of the population of the southwestern provinces of the Russian Empire. In the "Letters" of J. Valera, there is still an established until the beginning of the 19th century, the dichotomy of the negative and positive image of the Cossack; on the other hand, in the materials of "Gaceta de Madrid", the story about the Cossacks fits into the broader context of the past and present population of the modern Ukrainian lands, for which the author mainly uses the term "Ukraine" (Ukrania) and much less often "Little Russia" (la pequeña Rusia). This allows us to state that thanks to the ethnographic approach, there was a transition from the idea of the semi-wild lands of the Cossacks and Tatars, lost in the not-so-wide expanses of Eastern Europe, to a clearly defined ethnographic territory, which in the modern era took the name of Ukraine.

Keywords: theory of images, J. Valera, "Gaceta de Madrid", Cossacks, Ukraine.

Географічна віддаленість і недостатність аргументів на користь зацікавлення іспанськими елітами Східною Європою загалом не стали перепорою для присутності української тематики в іспанському інформаційному просторі XIX ст. Хоча таких загадок не так багато, однак вони були своєрідним синтезом уявлень західних європейців про Україну, кристалізуючи важливіше з великого потоку різноманітних інформаційних повідомлень, науково-популярних або й наукових текстів. Від середини XIX ст. в іспанській публіцистиці фіксуємо новий тип згадок про українські землі, що вже тоді визначалися етнографічним підходом. Етнографія зосередилася на вивченні народів замість держав і старалася систематизувати знання про населення різних країв, вписуючи його в усталені адміністративно-політичні межі.

Мета статті — простежити уявлення іспанської читаючої публіки про Україну в 1850–1870-х роках. Для цього ми зосередимося на докладному аналізі статті «Україна та її останній трубадур», що вийшла друком в офіційному (урядовому) виданні Іспанії «Gaceta de Madrid» у лютому 1878 р. у трьох числах із продовженням (щоразу на цілу шпальту)¹. За основу тут взято публікацію французького історика Альфреда Рамбо (1842–1905) «Україна та її історичні пісні», опубліковану в 1875 р. у «Revue des deux mondes»², як один із підсумків участі цього автора у роботі III Всеросійського археологічного з'їзду, що відбувся в Києві у 1874 р. Автор іспанської публікації zostався невідомим (захованим за криптонімом «X.»), однак прямі покликання та запозичення з тексту А. Рамбо не залишають сумнівів, що іспанський варіант — це розлогий реферат французького допису, хоч і з помітними власни-

ми вставками невідомого дописувача з Піренейського півострова. Відзначимо, що іспаномовний матеріал уперше вводиться у науковий обіг.

Для якісного відтінення публікації 1878 р. звернемося також до «Листів із Росії»³ Хуана Валери (1824–1905), написаних під час перебування цього автора в Російській імперії в 1856–1857 рр. у складі офіційного посольства. Усього цих листів було сорок п'ять; двадцять один із них відразу опубліковано у мадридській газеті «La Esraña». На відміну від статті у «Gaceta de Madrid» «Листи» Х. Валери добре відомі в гуманітарній науці, до їх вивчення неодноразово зверталися численні дослідники спадщини цього іспанського автора (Chuma B., 2011. P. 57–59).

Аналіз вказаних джерел зроблено в рамках теорії уявлень, зокрема уявлень західних європейців про Україну. У цьому випадку важливою для нас є книга Ларрі Вулфа «Винайдення Східної Європи: Мапа цивілізації у свідомості епохи Просвітництва» (Вулф Л., 1994), що свого часу стала знаковою у започаткуванні вже досить сталої традиції дослідження уявлень про Україну. Серед останніх розвідок згадаємо праці двох українських авторів: Вадима Ададунова ««Наполеоніда» на Сході Європи: уявлення, проекти та діяльність уряду Франції щодо південно-західних окраїн Російської імперії на початку XIX століття» (Ададунов В., 2018) та Євгена Луняка «Козацька Україна XVI–XVIII ст. у французьких історичних дослідженнях» (Луняк Є., 2012), а також монографію німецького історика Андреаса Кеппелера «Від країни козаків до країни селян. Україна на видноколі Заходу у XVI–XIX ст.» в українському перекладі (Кеппелер А., 2022).

Появі нової якості текстів про Україну іспанською мовою передувало відновлення офіційних

¹ La Ukrania y su último trovador. *Gaceta de Madrid*. Madrid. 1878, 11 de Febrero; Ukrania y su último trovador (Continuación). *Gaceta de Madrid*. Madrid. 1878, 13 de Febrero; Ukrania y su último trovador (Conclusión). *Gaceta de Madrid*. Madrid. 1878, 14 de Febrero.

² Rambaud Alfred. «L'Ukraine et ses chansons historiques». *Revue des deux mondes*, Paris, 1875, Tome IX, P. 801–835. Цей журнал був добре відомий іспанським інтелектуальним елітам і настільки популярним, що один із мадридських видавців у 1853–1855 рр. заповзявся публікувати його іспанський відповідник «Іспанський журнал двох світів» (*Revista Española de Ambos Mundos*), до якого також дописував Х. Валера.

³ Valera Juan. *Cartas desde Rusia* (3 vols.). Madrid: Alfrudisio Aguado, 1950.

дипломатичних відносин між Іспанським королівством і Російською імперією в 1856 р.⁴ у надзвичайному посольстві герцога де Осуни (Маріано Тельєс Хірон-і-Бофур, 1814–1882), що в листопаді 1856 р. прибуло до Російської імперії, Х. Валера виконував функції секретаря. У Санкт-Петербурзі він прожив до травня 1857 р., провівши більшість вільного часу в товаристві імперських еліт. Його листи писалися попервах як приватна кореспонденція до одного з друзів і не призначалися для друку.

У «Листах з Росії» немає згадок про Україну як таку, однак зустрічаються описи двох типів козаків. Перший — збірний образ реальних імперських козаків середини XIX ст., за якими Х. Валера мав нагоду спостерігати особисто. Вони супроводжували чільних представників імперської еліти й вперше потрапили на очі іспанському авторові у Варшаві, під час зустрічі з князем Михайлом Горчаковим (1793–1861): «Він [Горчаков] приїхав у відкритій кареті в супроводі восьми козаків із військових колоній Кавказу, зодягнених незвичним чином, з великою кількістю ножів та кинджалів, старанно різьбленими пістолями, у черкеських шапках і з дуже довгими списами, але на маленьких, волохатих і потворних конях, які скачуть по снігу так, наче в них вселився диявол. Ці чоловіки, хоч і розкішно вдягнені, своїми звичаями та порядками нагадують наших давніх альмогаварів⁵, які так само звично боролися з прикордонними маврами, як і ці [козаки] борються з войовничими племенами гір, де був закутий Прометей»⁶.

Ми не сумніваємося, що Х. Валера ще до цієї подорожі знав про козацькі підрозділи в російському війську і мав уявлення про створений романтиками образ східного козака-варвара⁷. Він локалізував їх місце проживання на Північному Кавказі та, що важливіше, зупинився на зовнішньому вигляді, який найкраще вирізняв імперського козака серед інших військових. Саме у зовнішності Х. Валера знайшов інакшість козаків, які якщо й нагадали йому щось з іспанських реалій, то тільки з середньовічної історії, часу тривалої війни з мусульманами. В іншому листі він повторив усталену традицію сприйняття козаків як окремого народу серед інших народів, осілих на далекій межі між Європою та Азією: «Люди, що супроводжували імператора, належали до різних

народів, воювали під його прапором та були взірцем величі й розмаїття Імперії. Там були козаки з Дону і Кавказу, грузини, черкеси та вірмени, у вишуканих розмаїтих костюмах та з сяючою варварською зброєю»⁸.

Цікаво, що Х. Валера практично не вживає слів «східний» чи «азійський», які на той час вже утвердилися в дискурсі про межі європейської цивілізації, а послуговується означеннями «черкеський», «варварський» і «калмицький», що стереотипно асоціювалися з азійською частиною Російської імперії. Це дозволяє припустити, що Х. Валера, подібно до інших авторів того часу, був переконаний в азійському походженні козаків, тому щиро дивувався, що вони «...розмовляють французькою, як і багато інших парижан, та люблять трюфелі більше, ніж сало...»⁹.

Другий тип козака ґрунтувався на його історичному образі, що привів автора до запорозьких чи українських (хоча цього означення він не вживає) козаків. Х. Валера зізнався, що це зацікавлення не з'явилося просто так, а було результатом його інтересу до вивчення Російської імперії загалом. У Петербурзі він скористався нагодою відвідати козацькі казарми, де, припускаємо, міг почути щось про походження козацтва, що й спонукало його «задуматися над тим, аби переписати їхню історію» з книги, яку саме читав, і відразу ж передав короткий зміст свого задуму:

«...я б оповів про те, ким були оті запорожці (zarogogs), з-над Дніпра і Дону; розказав би про їхні подвиги, походи та плавання від часів Констянтина Багрянородного, який вперше згадує про них, і до сьогодні; я б описав війни, які вони вели проти татар, поляків і росіян; як вони билися під командуванням Собеського проти турків, що перебували під Віднем; як завоювали Сибір, перебираючи славу Кортеса і Пісарро; як оволоділи Азовом і т.д., і т.д. Я б також витлумачив їхню організацію та спосіб життя в постійній боротьбі на пограниччі, схожі до наших уславлених альмогаварів, і розповів би все те, що потрібно розповісти про Мазепу, Тараса Бульбу та інших персонажів, як історичних, так і вигаданих, про яких у літописах і легендах, прозою та віршами, у Байрона, Гоґоля та Пушкіна, подається розлога звістка. Цим я переконав би самого себе, що розповідаю про щось нове»¹⁰.

⁴ У 1833–1856 рр. офіційні російсько-іспанські дипломатичні стосунки розірвано через невизнання російським імператором Миколою I (1825–1855) коронування Ізабелли II (1833–1868).

⁵ Альмогавари — легка піхота Арагону часів Реконквісти. Також альмогавари відомі як найманці в Італії, Латинській імперії та Леванті у XIII–XIV ст.

⁶ Valera Juan. *Cartas desde Rusia*. Tomo I. Madrid, Alfrodisio Aguado, 1950. P. 28.

⁷ Для підтвердження цього достатньо, мабуть, згадати «Козацьку пісню» званого іспанського поета-романтика Хосе де Еспронседи, див.: Espronceda J. de. *El canto del Cosaco*. Espronceda J. de. *Poesías*. Madrid: Imprenta de Yenes, 1840. P. 109–113

⁸ Valera Juan. *Cartas desde Rusia...* P. 68

⁹ *Ibid.* P. 182.

¹⁰ Valera Juan. *Cartas desde Rusia...* P. 29.

Отож, історично козаки для Х. Валери були окремим народом, що жив у стані війни не лише проти звичних ворогів християнської Європи — мусульман, а й супроти сусідів-одновірців — поляків і росіян, і чимало доклав до розвитку Російської імперії, зокрема розширюючи її володіння в Азії. У праці візантійського імператора Константина Багрянородного першої половини X ст. «Про управління імперією» справді згадуються острів Хортиця (о. Святого Григорія), з яким асоціюються запорожці, та народ русів. Питання в тому, звідки іспанський автор почерпнув подану вище інформацію?

Привабливою видається думка, що про козацьке минуле саме в такому позитивному чи, краще сказати, героїчному викладі Х. Валера довідався від нащадків козацької старшини, з якими мав нагоду поспілкуватися в Санкт-Петербурзі. Адже, як доводить С. Плохій, тенденція до міфологізації минулого українського козацтва була доволі поширеним явищем у середовищі української (малоросійської) еліти початку XIX ст. (Плохій С., 2013. С. 20). Не виключаємо, що така практика збереглася і серед її нащадків на імперській військовій службі, які могли згадувати про козацьке минуле свого роду, підкреслюючи цим давність його походження. Системний переказ і головні аргументи з історії русько-козацького народу вони цілком могли черпати з численних рукописних копій «Історії русів», що в 1830–1840-х роках досягла «апогею свого впливу»¹¹, а в 1846 р., за десять років до приїзду іспанської дипломатичної місії до Російської імперії, була врешті-решт опублікована окремою книгою та в повному обсязі (Плохій С., 2013. С. 82–83).

Однак в поданому вище уривку сам Х. Валера згадав відомих романтиків Байрона, Гоголя та Пушкіна, що у своїх творах (відповідно «Мазепа», «Тарас Бульба», «Полтава») зверталися до теми козацького минулого і з творчістю яких, очевидно, він ознайомився. Далі у тексті він писав: «Лише Гакстгаузен містить шістдесят чи сімдесят

сторінок про перипетії та спосіб буття козацтва у минулому й теперішньому. Уявіть собі, наскільки це безмежна тема»¹².

У своїх «Листах» Х. Валера неодноразово згадує про книги німецьких авторів, присвячені описам Російської імперії. Позаяк російської мови він не знав, а більшість книг французькою було заборонена імперською цензурою, іспанець користувався тими творами, що були дозволені. Тому чимало відомостей з історії запорозьких козаків він, так думається, запозичив у прусського підданого Августа Гакстгаузена (1792–1866), котрий в 1843 р. подорожував Російською імперією, відвідавши також українські землі¹³. Водночас, аби зробити свою синтезу привабливішою для іспанського читача, Х. Валера уже скористався методом порівняння козацької історії з іспанською: козаки мали нагадувати середньовічних альмогаварів, а їх експансія в Сибірі — успіхи конкістадорів Ернана Кортеса та Франсіско Пісарро під час завоювання Америки у першій половині XVI ст. Тим самим він доклався до розвитку позитивного образу козака, тож можемо хіба жалкувати за тим, що задум написати більше про історію козацтва іспанською мовою не було реалізовано. Причина цього крилася, ймовірно, у високих вимогах самого автора до створення відповідного твору: «...нізащо на світі не візьмуся... переписувати чи робити виписки... з творів мандрівників... що приїздили сюди... і написали про те, що їм трапилося випадково... Якщо б я знав російську мову, то це — зовсім інша справа. Література цієї держави заледве відома де-небудь... Не думаю, що у Франції знають щось більше, окрім того, що переклали ті кілька авторів, такі, як Пушкін чи Гоголь, Меріме¹⁴ чи Віардо¹⁵, та різноманітних виписок і критичних суджень, опублікованих у «Журналі двох Світів». У Німеччині перекладено дещо більше, тож, послуговуючись німецькою мовою, сподіваюся прочитати поетів»¹⁶.

Окрім розуміння труднощів у написанні історії чужого народу, в цьому твердженні Х. Валера

¹¹ Пряма цитата з книги С. Плохія ніби наслідую поданий вище стиль Х. Валери: «ІІ [«Історії русів»] персонажі, справжні і вигадані, траплялися не лише на сторінках творів Рилеева, Пушкіна, Гоголя, Шевченка і Куліша, а й у багатотомних виданнях з історії України» (Плохій С., 2013. С. 81).

¹² Valera Juan. Cartas desde Rusia... P. 29.

¹³ У 1870 р. розповідь А. Гакстгаузена опубліковано російською мовою. Див.: Гакстгаузен Август фон. Исследования внутренних отношений народной жизни и в особенности сельских учреждений России. В 2-х томах. Москва: Тип. А.Н. Мамонтова и Ко, 1870.

¹⁴ Знатий французький письменник і перекладач Проспер Меріме (1803–1870) також доклався до вивчення і популяризації минулого козацької України, зокрема у своїх дослідженнях «Богдан Хмельницький», «Козаки України та їх останні отамани», «Козаки минувшини». Його універсальним знанням із минулого багатьох європейських народів дивувалися іспанські критики, як у публікації з барселонської газети «La Vanguardia» у 1908 р.: «...Меріме звертається до найпристрасніших драм: від іспанських ревюстів до італійської вендетти... він розповідав про гібралтарських контрабандистів або про козаків і отаманів України; про сцени корсиканських maquis, про кораблі работорговців, табір запорожців (saporegas) чи про напівфеодалне життя литовських замків.». Див.: Oliver Miguel S. De mi excursión a través de unos libros. *La Vanguardia*. Barcelona, 1908, 26 de Septiembre.

¹⁵ Поліна Віардо-Гарсія (1821–1910) — французька співачка і композиторка, що популяризувала російську культуру у Франції.

¹⁶ Valera Juan. Cartas desde Rusia... P. 74–75.

розкрив головний недолік у поширенні уявлень західних європейців про Східну Європу: відомості беруться некритично, випадково чи попросту запозичуються з видань інших авторів. Водночас він позитивно відгукнувся про французький «Журнал двох світів» (*Revue des deux mondes*), що, як побачимо далі, безпосередньо доклався до творення якісно нового уявлення іспанських читачів про козацьку Україну.

Мова про згадану раніше статтю А. Рамбо (1842–1905) «Україна та її історичні пісні»¹⁷, реферат з якої надруковано в офіційній «*Gaceta de Madrid*» у лютому 1878 р. під назвою «Україна та її останній трубадур»¹⁸. Матеріали для своєї розвідки А. Рамбо мав зібрати на III Всеросійському археологічному з'їзді, що відбувся в Києві у серпні 1874 р. Завдяки старанням Південно-західного відділу Російського географічного товариства (1873–1876) у роботі З'їзду переважала тематика старожитностей Києва й Наддніпрянської України; презентувався та активно обговорювався етнографічний спадок та історичні пісні українського народу, для чого спеціально запросили народних виконавців, зокрема кобзаря Остапа Вересая (1803–1890)¹⁹. Усе це особливо зацікавило французького вченого, який виклав отриману інформацію в окремій публікації, складеній із трьох частин-оповідей: про кобзарів (їхнє походження, творчість, композиція та тематика кобзарських дум, життя кобзаря на прикладі життєпису О. Вересая), козаків (витяги з інших авторів і переказ козацьких дум) і торгівлю з чорноморським узбережжям козаків і чумаків (чумацькі пісні, спосіб життя останніх). Аналіз статті А. Рамбо переконує, що він мусив опрацювати чимало інформації та знав найновіші праці, зокрема українських авторів²⁰. Також не виключаємо, що А. Рамбо користувався публікаціями своїх співвітчизників, як от П. Меріме чи П. Віардо, про яких раніше згадав Х. Валера. Та позаяк аналіз тексту французького історика не є метою нашої статті (про його зміст український читач

може дізнатися, наприклад, із дослідження Є. Луняка (Луняк Є., 2012. С. 616–622)), повернімося до його іспанського варіанту.

Хоча первинне визначення реферату передбачає стислий переказ чужого тексту, цей тип письмового твору також не виключає суб'єктивності його автора. Адже добірка переказаних тез, власні судження та коментарі щодо них і, врешті, сам вибір оригінальної публікації для реферування свідчать про авторську зацікавленість. Водночас оприлюднення реферату залучає особу реципієнта-читача до поширення досі незнаної тематики у довільній формі. З огляду на це, важливість публікації в «*Gaceta de Madrid*», як прикладу уявлень іспанців про Україну й козаків, є безсумнівною.

Першочерговою метою невідомого іспанського автора було «вивчення мандрівного трубадура Малоросії», оскільки «цьому типу... загрожує швидке зникнення та перетворення для сучасників на історичну особу, на згадку про минулі часи»²¹. Мова про кобзаря — «українського трубадура», «співця слави та перипетій свого народу, своєрідного історика і критика подій, що найбільше закріпилися у пам'яті руського народу», «популяризатора і зберігача древніх традицій, що, віддані народній пам'яті та не зібрані в жодній книзі, піддаються неминучому ризику бути втраченими для етнографічної та історичної науки»²². Таким чином, іспанський автор задекларував етнографічний підхід до вивчення русько-українського народу, незалежно від державної приналежності²³ та політичних кордонів, які розділили «руську чи малоросійську національність», що розселилася «на території чотирьох або п'яти губерній Російської імперії та налічує сім чи вісім мільйонів душ, не враховуючи трьох мільйонів русинів австрійської Галичини»²⁴. Завдяки цьому підходові в уявленнях іспанців про Східну Європу з'явилася русько-українська етнічна нація, що разом з іншими народами заповнила імперські простори на відповідних мапах.

¹⁷ Rambaud Alfred. L'Ukraine et ses chansons historiques. *Revue des deux mondes*, Paris, 1875, Tome IX, P. 801–835.

¹⁸ La Ukrania y su último trovador. *Gaceta de Madrid*. Madrid. 1878, 11 de Febrero; Ukrania y su último trovador (Continuación). *Gaceta de Madrid*. Madrid. 1878, 13 de Febrero; Ukrania y su último trovador (Conclusión). *Gaceta de Madrid*. Madrid. 1878, 14 de Febrero.

¹⁹ У 1870-х роках Кобзар Остап Вересай перетворився на культову постать для дослідників українського минулого; знаковою була окрема книга, що містила оповіді про самого кобзаря, традицію кобзарського співу та збірку традиційних пісень. Див.: Кобзарь Остап Вересай, его музик и исполняемые пѣсни. Изъ I тома Записокъ Юго-Западного Отдѣла Императорскаго Русскаго Географическаго Общества. Київ: Въ университетской типографіи, 1874.

²⁰ Автор згадує В. Антоновича, М. Драгоманова, П. Куліша, М. Лисенка, І. Рудченка, П. Чубинського та інших. Їх імена також повторено в іспаномовній публікації.

²¹ La Ukrania y su último trovador. *Gaceta de Madrid*. 1878, 11 de Febrero.

²² Ibid.

²³ Належність до Російської імперії, навпаки, подано як загрозу для існування кобзарів, тому що «Приписи громадського порядку в імперії Миколи I (sic!)... з надмірною суворістю стосуються цих трубадурів, і, спричинившись до зменшення їхньої кількості, згубно впливають на їхні співи, що з історичних, патріотичних, сповнених родинної любові, захопленням великими вчинками та героями, перетворюються на інструмент потаємних і прихованих махінацій, інспірованих класовою ненавистю та будь-яким порядком...» (див.: Ibid).

²⁴ Ukrania y su último trovador (Conclusión). *Gaceta de Madrid*. 1878, 14 de Febrero.

На відміну від Х. Валери, дописувач «Gaceta de Madrid» знаходить козацьке минуле України в історичних піснях. Репертуар кобзаря (О. Вересаєва) — це козацькі думи «Про втечу трьох братів з Азова», «Удова і три сини», «Федір Безродний — козак-сирота», «Буря на Чорному морі», «Про козака-бандуриста», «Про Мазепу і Палія»²⁵. Вони — «божественного походження» та співаються «руським діалектом»²⁶. Образ кобзаря набуває вирішального значення у творенні козацького міфу: «вони [кобзарі] — єдині поети та єдині національні співці України»²⁷. Ба більше, поєднання кобзаря та козака дає ідеальний образ із українського минулого — козака Мамаєва: «У цій провінції поета часто плутають із героєм; його найдовершеніший тип — солдат-трубадур; цей сміливець грає на бандурі з тим самим умінням, з яким вправляється списом. Безсумнівно, кобза була частиною козацького спорядження ... П[ан] Куліш розповів про дуже популярний образ, що зображає типаж досконалого козака, як його представлено в масовій уяві: він сидить із перехрещеними ногами, з кобзою на колінах, поруч нього в ліску відпочиває його кінь, а на поближному дереві висять, почеплені за ноги, євреї і поляк»²⁸.

Згадка Пантелеймона Куліша (1819–1897) передує вказівці на головне джерело знань французького та, відповідно, іспанського авторів про козацьке минуле України — тих «освічених осіб з Малоросії», яких А. Рамбо запізнав під час Археологічного з'їзду в «маленькій руській секції Географічного товариства у Санкт-Петербурзі», які розшукують та публікують матеріали з історії, права і давніх звичаїв України, зокрема поезію, чумацькі та історичні пісні, а також досліджують анексію України Московською імперією (йдеться про працю П. Куліша — «вартісний літературний твір, наповнений також новими чи, принаймні, незвичними для російських авторів, фактами і точками зору, пропонує читачам нагоду й кращого посередника для пізнання та змістовної оцінки цієї поезії, вивчаючи її через оповідь перипетій козацького народу»²⁹).

Таким чином, українські дослідники історичного минулого й етнографічного спадку свого народу не лише започаткували нові уявлення про Україну, що за посередництвом французьких науковців дісталися до Іспанії, а й сприяли поширенню думки про окремішність українських земель,

«анексованих» Росією³⁰. Пропонувалася нова історія України, степи якої обезлюднили через напади кочівників (печенігів, половців і татар). Тому до XVI ст. вона залишалася нецивілізованою країною Європи, доки за колонізацію не взялися «окремі польські шляхтичі та руські магнати з Великого князівства Литовського», що заселили надзвичайно родючі землі, «сила і продуктивна енергія» яких «втілювали безпрецедентні дива, які греки приписували золотому вікові, а євреї — землі обігваній». Постійна загроза з боку кримських татар, котрі зазіхали на ці багатства і викрадали людей, обумовила появу «з глибин християнства... нового кочового народу для боротьби з Азією» — козаків. Останні були неоднорідними. За військово-політичною організацією вони ділилися на «козацьку міліцію, впорядковану знаттю для охорони міст і нагляду за великими шляхами сполучення», та «авантюрих козаків, які не хотіли залежати ні від кого, непокірних, як їх називали на противагу слухняним солдатам міст і замків». А за походженням «козакам московської раси, що осіли на Дону, відповідали руські або малоруські козаки». У козаках поєднувався бунтівний дух, оспіваний поетами-романтиками, та історичний спадок князівських часів: «Вони були не тільки добрими вершниками, але й піратами. На своїх легких каное — човнах, що нагадували керовані Олегом та Ігорем ескадри проти Візантії, грабували узбережжя Криму, Туреччини, Анатолії та інколи навіть відважувалися захоплювати могутні османські галери»³¹.

Кочове походження козаків пояснювалося їх схожістю з «мусульманськими ворогами», від яких вони запозичили легку кавалерію, несподівані набіги й окремі поняття, як-от «отаман» або «кіш». Частина з них «перемішувалася з осілим населенням Малоросії та провадила таке ж життя, що й інші жителі», решта суттєво відрізнялася від звичайних поселенців українських земель: «...на нижньому Дніпрі, на південь від порогів... козаки заснували могутню фортецю під назвою Січ на одному з островів тієї річки. Довкола неї... змогли встановити такий собі різновид незалежної держави — Братство чи Орден запорожців... як і ридарі Родосу та Мальти, вони тримали кривавого меча, постійно спрямованого у спину мусульман. По суті, вони не корилися ні польському королю, ані московському царю і, щоб без жодних обме-

²⁵ В переказі цієї думи знаходимо єдині реальні постаті з козацького минулого: полковника Семена Палія (1640–1710) та гетьмана Івана Мазепу.

²⁶ La Ucrania y su último trovador. *Gaceta de Madrid*. 1878, 11 de Febrero.

²⁷ Ucrania y su último trovador (Continuación). *Gaceta de Madrid*. 1878, 13 de Febrero.

²⁸ Ibid.

²⁹ Ibid.

³⁰ Твердження про те, що П. Куліш написав «Історію анексії України Московською імперією» (насправді, його двотомна праця 1874 р. з'явилася під назвою «Історія возз'єднання Русі») є винятково новацією іспанського автора, чия позиція пояснюється, можливо, впливом інших джерел.

³¹ Ucrania y su último trovador (Continuación). *Gaceta de Madrid*. 1878, 13 de Febrero.

жень присвятитися своїй винищувальній справі, добровільно розмістилися поза законами сусідніх держав. Коли все християнство прохало у мусульман миру й перепочинку, лише козаки, покинуті всією Європою, продовжували війну без спочинку та пробачень»³². Врешті, після того як шляхта вдалася до обмеження свобод і закріпачення селян, «мусила народитися соціальна криза, що порушувала фундамент польської Республіки, загрожувала їй повстанням руського народу з більш-менш близькою та неминучою катастрофою»³³.

Як бачимо, у цьому позитивному образі козацької України вдалося зібрати два, здавалося б, взаємовиключні уявлення про осіле (селяни) та кочове (козаки) походження українського народу. Однак у викладі А. Рамбо та його іспанського популяризатора присутнє також розуміння, що поданий вище образ українських козаків є продуктом історіографічної конструкції. Чужинці («польські та російські історики») могли оцінювати їх «з надмірною суворістю чи поблажливістю», писати про них, як про представників «спільноти грабіжників», які «не визнають жодних законів» та «принесли Польщі, яку мусіли захищати, більше шкоди, ніж користі». Натомість апологети козаків «надихаються схожим надмірним критерієм», переконуючи, «що ці кочовики становили справжній оплот цивілізації». Власне функція оборонця цивілізації у викладі апологетичної історіографії досягла свого максимуму в цій цитаті: «Заслуги, які історія приписує полякам, належать винятково українським воїнам... Значно пізніше вони рятували російську націю, православну релігію, людську свободу. Впродовж семи років запорожці не полишали збройного протесту супроти поляків³⁴, що намагалися нав'язати свої закони Малоросії; супроти езуїтів та латинських монахів, що під назвою Унії несли їм папізм; супроти панів, що хотіли перетворити вільних людей на кріпаків»³⁵.

Така антипольська та, відповідно, антикатолицька спрямованість козацької історії обумовила появу власного коментаря іспанського автора, який звинуватив А. Рамбо в тому, що подані ним витяги зібрано «дуже довільно... винятково з російських авторів... і не розставляють правдивих та справедливих акцентів». Дописувач «*Gaceta de Madrid*» визнав, що «козаки надавали справжню та позитивну службу своїй расі у межах великої країни, яка ще не так давно була бар'єром цивілізованого світу», але переконував, що «робили вони це під проводом польських керівників». Далі

більше: він взявся синтезувати козацький (русько-український) і польський образи минулого, що дозволяє припустити його знайомство з одним із польських або пропольських текстів, ствердивши:

«Реєстрові списки, звільнення від податків, усі ті втрачені тепер вольності, які народна козацька муза згадує сьогодні в меланхолійних думках і байках, були започатковані Сеймом і польським законодавством. Підбурювані з Санкт-Петербурга керівники бунтів, яких свого часу історія судитиме з чималою суворістю, — це попросту гайдамаки, бандити, що не керувалися любов'ю до якихось свобод, а грабіжництвом і безкарністю. З іншого боку, також не буде справедливим говорити про польських панів там, де їх не було, тому що величезна більшість, майже всі великі землевласники не лише України, але й Волині та Поділля, були русинами, тобто малоросами, як і козаки-запорожці»³⁶.

Ще далі пропольський поворот щодо розуміння минулого колишніх земель Речі Посполитої змусив іспанського автора зійти з обраного досі шляху та відокремити козацьку історію від минулого «русських народів старої Польщі, тепер інкорпорованих до Російської імперії». Він звинуватив «деяких авторів», які «змішують минуле запорозьких козаків і руського народу, винятково слов'янського [народу] всієї України». А підтвердження інакшості козака, знайшов у його гаданому спадкоємцеві — чумакові. Чумак — «кочовий торговець, роздрібний продавець на слов'янській землі, караванний комерсант на землях невірних, завжди кочівний і неспокійний, на взірць войовничого козака», був «точним доповненням однієї з найхарактерніших ознак уральського (*sic!*) походження козацького народу». Відтак нове поєднання селянина і козака виглядало доволі штучним і практично неможливим: «Спільними є думи й традиції обох [народів], майже спільні їхні спогади; але перший — землероб і традиціоналіст, у доброму значенні цього слова, ніколи не зрадить свого арійського походження, в той час як другий — кочівник за походженням, прибув сюди на поселення з власної волі чи навіть свавільно в інші часи як засіб гніту й тиранії вже оселених тут»³⁷. Хоча й у цьому випадку негативний образ козака-чумака не був вироком для України. Адже, оселившись серед селян, козаки поступово перебирали їхні традиції та пісні, що «стараються вселити в душі слухачів ідентичні почуття любові до Бога, батьківщини, домашнього вогнища та праці, які слов'янський дух зумів прищепити,

³² *Ukrania y su último trovador (Continuación). Gaceta de Madrid. 1878, 13 de Febrero.*

³³ *Ibid.*

³⁴ Тут, очевидно, мова про козацьке повстання під проводом Б. Хмельницького 1648 р.

³⁵ *Ukrania y su último trovador (Conclusión). Gaceta de Madrid. 1878, 14 de Febrero.*

³⁶ *Ibid.*

³⁷ *Ibid.*

разом зі своєю мовою, навіть кочовим спадкоємцям уральських гайдамаків»³⁸.

Повторена двічі згадка про «уральське походження» козаків-гайдамаків видається не випадковою. Вона відсутня у тексті А. Рамбо та є «власною» вставкою іспанського автора, що таким чином порушив послідовність попереднього викладу реферованого матеріалу й звернувся до негативного образу козака. Заявлений аргумент на користь азійського походження козацтва — війна проти Речі Посполитої та, у підсумку, ліквідація цієї католицької держави. Хоча, на нашу думку, в автора могла бути ще одна вагома причина — власне реальні російські козаки, що стали символом імперського гніту й зазіхань у Європі, яких дописувач «Gaceta de Madrid» не зміг відокремити від їхніх українських попередників. Тому він обрав варіант спільного «уральського» походження для всіх козаків, дозволивши їм змінитися під впливом співжиття з іншими народами: одні, що оселилися на українських землях, успадкували традиції та звичаї місцевого населення, інші ж зберегли вірність своєму походженню.

Цікавою особливістю іспаномовної статті «Україна та її останній трубадур» є кількісні показники у вживанні власних назв: термін «Україна» (Ukrania) тут використано 19 разів, а «Малоросія» (la requeña Rusia) — 9. Жодного принципу вживання тієї чи іншої назви іспанським автором нами не помічено, і ми не впевнені, що він добре зрозумів різницю між ними. Дозволимо собі припустити, що, по-перше, настільки відчутну кількісну перевагу «України» обумовив зміст реферованого тексту, в якому йшлося про окрему країну, з власною історією та мовою, що була місцем проживання осібної нації, а не просто частиною Російської імперії. І, по-друге, перевагу «Украї-

ни» міг спричинити загадковий польський вплив, який раніше підштовхнув невідомого переписувача статті А. Рамбо замінити словосполучення «возз'єднання Русі» на «анексію України Московським царством» у назві праці П. Куліша, а згодом підкинув кілька «власних» аргументів про різницю між козаками й русинами в Речі Посполитій, суперечних твердженням французького історика.

Ще цікавішим видається використання прикметникових означень, пов'язаних із назвою країни. Поруч зі сподіваними «український» (ukranio, ukranio, de Ukrania), малоросійський (requeño ruso) чи козацький (cosaco), неочікуваним для західноєвропейських текстів того часу взагалі є використання прикметника «руський» / «русинський» (rusita), що помітно переважає попередні за кількісними показниками вжитку.

Отож, у 1850–1870-х роках в іспанських уявленнях про Україну фіксуємо своєрідний перелом у сприйнятті українських земель. Показово, що цей перехід відбувається через дихотомію негативного і позитивного образу козаків у «Листах» Х. Валери, де перші подаються як реальні — імперські — козаки, а другі — історичні козаки-запорожці. Натомість у публікації «Gaceta de Madrid» розповідь про козаків вписується в ширший контекст минулого й теперішнього населення сучасних українських земель, для позначення яких невідомий автор здебільшого вживає термін «Україна» (Ukrania) та значно рідше — «Малоросія» (la requeña Rusia). Це дозволяє стверджувати, що завдяки етнографічному підходу відбувся перехід від уявлення про напівдикі козацько-татарські землі, що губилися на широких просторах Східної Європи, до чітко окресленої етнографічної території, яка в модерну добу отримала назву «Україна».

СПИСОК БІБЛІОГРАФІЧНИХ ПОСИЛАНЬ

- Chuma B. La imagen del Imperio Ruso. Correspondencia de Juan Valera desde San Petersburgo (1856–1857). *España — Europa Oriental: el alejamiento geográfico y la proximidad cultural*. Actas del Seminario Científico Internacional de Hispanistas, Lviv, 22 de octubre de 2010, Lviv, 2011, pp. 57–59.
- Ададуров В. «Наполеоніда» на Сході Європи: уявлення, проекти та діяльність уряду Франції щодо південно-західних окраїн Російської імперії на початку XIX століття. Львів: Видавництво Українського католицького університету, 2018. 624 с.
- Вулф Л. Винайдення Східної Європи: Мапа цивілізації у свідомості епохи Просвітництва. Київ: Критика, 1994. 592 с.
- Кеппелер А. Від країни козаків до країни селян. Україна на видноколі Заходу у XVI–XIX ст. Львів: Літопис, 2022. 360 с.
- Луняк Є. Козацька Україна XVI–XVIII ст. у французьких історичних дослідженнях. Київ ; Ніжин: Видавець ПП Лисенко М.М., 2012. 508 с.
- Плохий С. Козацький міф. Історія та націєтворення в епоху імперій. Київ: Laurus, 2013. 440 с.

³⁸ Ukrania y su último trovador (Conclusión). *Gaceta de Madrid*. 1878, 14 de Febrero.

REFERENCES

- Adadurov, V. (2018). "Napoleonida" na Skhodi Yevropy: uiavlennia, proekty ta diialnist uriadu Frantsii shchodo pivdenno-zakhidnykh okrain Rosiiskoi imperii na pochatku XIX stolittia. Lviv: Vydavnytstvo Ukrainiskoho katolytskoho universytetu [in Ukrainian].
- Chuma, B. (2011). La imagen del Imperio Ruso. Correspondencia de Juan Valera desde San Petersburgo (1856–1857). (стр. 57–59). *España — Europa Oriental: el alejamiento geográfico y la proximidad cultural*. Actas del Seminario Científico Internacional de Hispanistas, Lviv, 22 de octubre, 2010, Lviv: Astrolabio Editorial [in Spanish].
- Keppeler, A. (2022). *Vid krainy kozakiv do krainy selian. Ukraina na vydnokoli Zakhodu u XVI–XIX st.* Lviv: Litopys [in Ukrainian].
- Luniak, Y. (2012). *Kozatska Ukraina XVI–XVIII st. u frantsuzkykh istorychnykh doslidzhenniakh*. Kyiv-Nizhyn: Vydavets PP Lysenko M. M. [in Ukrainian].
- Plokhii, S. (2013). *Kozatskyi mif. Istoriia ta natsiietvorennia v epokhu imperii*. Kyiv: Laurus. [in Ukrainian].
- Vulf, L. (1994). *Vynaidennia Skhidnoi Yevropy: Mapa tsyvilizatsii u svidomosti epokhy Prosvitnytstva*. Kyiv: Krytyka [in Ukrainian].

Дата надходження статті до редакції: 15.09.2022 р.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0)